

ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՖՐԱՆՍԵՐԷՆ ՔԱՐՏԷՋԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴՐԵԱԼՆԵՐԸ

ՎԱՐԴԱՆ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

vardan_gm@yahoo.com

ՄՈՒՏՔ

Հետազոտելով եւ ուսումնասիրելով մասնատրապէս Հայաստանի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի եւ Ռուսաստանի գրադարաններն ու արխիւների Հայաստանի եւ Այսրկովկասի ֆրանսերէն քարտէզները, եզրակացրել ենք որ տարածաշրջանի առաջին ֆրանսերէն քարտէզը ստեղծուել է ԺԷ. դարի կէսերին՝ ֆրանսիացի յայտնի քարտէզագիր Սանսոն Նիկոլայի (1600–67) կողմից՝

Մերծատր Արեւելքը, այդ թւում նաեւ Հայաստանը եւ Այսրկովկասը, վաղուց էին գրաւել եւրոպացիների ուշադրութիւնը, ուստի տարածաշրջանային առաջին ֆրանսիական քարտէզի հրատարակութիւնը 1650ականներին՝ ամենեւին պատահական չէր: Այստեղ կը փորձենք քննարկել թէ ինչո՞վ էր տուեալ պատմական ժամանակաշրջանը նպաստատու, եւ որո՞նք էին քարտէզի ստեղծման հիմնական դրդապատճառները:

Մարդկութեան պատմութիւնը կարելի է դիտել որպէս աշխարհաքաղաքական դարաշրջանների օրինաչափ հերթափոխ: Այդ դարաշրջանների սկիզբը եւ վերջը, որպէս կանոն, ամրագրում են միջազգային համապարփակ պայմանագրերը: Ա. միջազգային աշխարհաքաղաքական դարաշրջանի սկիզբ է համարում 1494ին Իսպանիայի եւ Պորտուգալիայի միջեւ կնքուած Տորդեսիլիասի Պայմանագիրը՝ համաշխարհային ազդեցութեան տիրոջները միմեանց միջեւ բաժանելու մասին, Բ.ը՝ Ռեւտֆալիայի Պայմանագիրը², որով եւրոպայում հիմք է դրում նոր կարգերին³:

1653ին, Ֆրանսիայում կազմում է տարածաշրջանի առաջին ֆրանսերէն քարտէզը՝ «Թուրքոմանի⁴, Ժէորժի⁵, Կոմանի⁶ (Turcomanie, Georgie, Commanie)»⁷ վերնագրով, որի երկու ընօրինակները այժմ պահում են երկրի Ազգային Գրադարանում: Նախքան թեմայի քննարկումը, ներկայացնենք այդ քարտէզը ընդհանուր գծերով եւ նիւթին առնչուող միջանի կարեւոր հարցերի մասին տանք որոշ եզրայանգումներ:

Ուշագրաւ է այն փաստը, որ տարածաշրջանի ֆրանսերէն քարտէզի առաջին օրինակի վերնագրի այն հատուածը, որտեղ նշուած է հեղինակի անունը, խնամքով կտրել են եւ փակցրել մի փոքր վեր: Իսկ քարտէզի վերնագրի մաս կազմող Կոմանի (Commanie) անուանումը ընդհանրապէս տեղ չի գտել այս փոփոխութիւններում: Կտրուած հատուածը գոցելու համար որոշել են քարտէզն անբողջութեամբ սոսնձել նոր թղթի վրայ: Այ-

նուհետեւ վերնագրից ներքեւ՝ արդէն ազատուած մասում, որպէս վերնագրի շարունակութիւն ֆրանսերէնով ձեռագիր յաւելել են հետեւեալ տողերը. «որոնք համապատասխանում են նախկին Մեծ Հայքին, Կոլխիդային (Կողքիս - Վ.Մ.), Իբերիային (Վիրք - Վ.Մ.) եւ Ալքանիային (Աղուանք - Վ.Մ.)»⁸: Այստեղ շատ կարեւոր է հաստատել նաեւ այն իրողութիւնը, որ քարտէզի վրայ որեւէ բովանդակային փոփոխութիւն արուած չէ: Այսպիսով, քարտէզի վերնագիրն ամբողջութեամբ ընթերցում է հետեւեալ կերպ՝ «Թուրքոմանի, ժէորժի, իորոնք համապատասխանում են նախկին Մեծ Հայքին, Կոլխիդային, Իբերիային եւ Ալքանիային»: Սակայն, այս ամենով հանդերձ, Ֆրանսիայի Ազգային Գրադարանի գրացանկում քարտէզի վերնագիրը գրանցուած է ամբողջութեամբ՝ նշուած յաւելումով հանդերձ (տե՛ս՝ քարտէզ 1. քարտէզի խնդրայարոյց հատուածը մեր կողմից առանձնացուած է շրջանակով)⁹:

Քարտէզի վրայ փակցուած թուղթը, որի վրայ շարադրուել էր գրութիւնը, զննելուց եւ բնագիր քարտէզի թղթի հետ համեմատելուց յետոյ նկատեցինք, որ այդ փոփոխութեան համար օգտագործուել է գրեթէ նման որակի թուղթ: Այսինքն՝ այդ գործողութիւնը կատարուել է քարտէզի տպագրութիւնից շատ չանցած:

Այդ ենթադրութեան օգտին է վկայում նաեւ հետեւեալ իրողութիւնը. Ֆրանսիայի Ազգային Գրադարանում մեր յետագայ փնտռութիւնները պսակուեցին յաջողութեամբ. այնտեղ կայ Նիկոլայի լատիներէնով հեղինակած մէկ այլ քարտէզ՝ «Մեծ Հայք, Կոլխիդա, Իբերիա, Ալքանիա» վերտառութեամբ, հրատարակուած 1655ին¹⁰: Ուշագրաւ է այն փաստը, որ երկու տարի անց կազմուած այս քարտէզը ունի աշխարհագրական ճիշտ նոյն հիմքն ու աստիճանացանցը: Տարբերութիւններ նկատում են միայն բովանդակային ծանրաբեռնուածութեան մէջ՝ պայմանաւորուած քարտէզագրուող ժամանակաշրջանով:

Ինչ վերաբերում է այս քարտէզի վերնագրին, ապա դա կրկնութիւնն է առաջին քարտէզի անելացուած հատուածի՝ հիմք ունենալով պատմական պետական կազմատրումների անուանումները (Մեծ Հայք, Կոլխիդա, Իբերիա, Ալքանիա):

Փաստօրէն, քարտէզի վրայ փոփոխութիւններ կատարողը առաջնորդուել է ոչ միայն պատմական ճշմարտութիւնը արձանագրելու մղումով, այլեւ ձեռքի տակ ունեցել է Նիկոլայի կողմից երկու տարի անց հրատարակած քարտէզը:

* Ամփոփելով վերոբերեալը՝ կարող ենք ենթադրել, որ առաջին քարտէզի վերնագիրը բովանդակային մեծ փոփոխութիւն չի կրել, մանաւանդ որ Ազգային գրադարանի գրացանկում վերնագիրը տրուած է ամբողջութեամբ՝ անելացուած հատուածի հետ միասին (*Turcomanie, Georgie, Commanie* [qui répondent à la Grande Arménie, à la Colchide, Iberie et Albanie des Anciens]): Այստեղ ընդամենը, դուրս է մնացել Կոմմանի ան-

ուանումը, որը տեղեկատուական առումով երկրորդական նշանակություն ունի: Սակայն, եղածին անելացուել է բացատրություն, որով փորձ է արուել յուշել նախկինում այդ տարածքները դարերով զբաղեցրած պետությունների գոյության փաստը:

Այս քարտեզի վերնագրում կատարուած անմեղ լրացման առիթով կովկասեան թաթարները (աղերբեջանցիները) մեծ աղմուկ աղաղակ էին բարձրացրել. իբր հայերը կեղծում են պատմական քարտեզները՝ թիրիմացութեան մէջ գցելով հանրութեանը: Նմանօրինակ հիւանդ երեակայութեան ու մտավարժանքների արդիւնք է էմիր էյվազի՝ համացանցում տեղադրած հրապարակումների շարքը. ««Մեծ Թուրանի» Երկիւղը Ստիպում է Հայերին Նենգափոխել Հին Քարտեզները»¹¹ խորագրով: Դա վերաբերում է տարածաշրջանին առնչուող ֆրանսիական հին քարտեզներին:

Ինչպէս նշել էինք, համանուն քարտեզի երկրորդ բնօրինակը՝ առանց որեւէ փոփոխութիւնների, եւ գտնուում է Ֆրանսիայի Ազգային Գրադարանում: Այս դէպքում քարտեզը առանձին միատուր չէ, այլ համալրել է «Ասիա, Մաս I» վերտառութիւնը կրող ատլասը¹²:

Այժմ հարկ է քննութեան առնել միջանի կարետուր վարկածներ, որոնք հաւանաբար նպաստել են տարածաշրջանի ֆրանսերէն առաջին քարտեզի ստեղծմանը:

1. Թռուցիկ անդրադարձանք արդէն կարետուր դրդապատճառներից մէկին՝ Ուեստֆալիայի Պայմանագրին, որով, փաստօրէն, սկիզբ են առնում Բ. աշխարհաքաղաքական դարաշրջանն ու Եւրոպայում նոր կարգերի հաստատումը (պետութիւնների հասկացութիւնը խորանում է նաեւ՝ դրանց սահմանների անձեռնմխելիութեան ու պետութեանց ներքին կեանքին այլ պետութեանց կողմից չմիջամտելու պայմանաւորութիւնը): Քարտեզի ստեղծումը կարող էր պայմանաւորուած լինել Եւրոպայում, մասնաւորապէս Ֆրանսիայում եւ կովկասեան տարածաշրջանում տիրող քաղաքական ու ընկերատնտեսական իրավիճակով:

Այդ վարկածի օգտին են վկայում հետեւեալ փաստարկները.

Ա) ԺԷ. դարի կէսերին Ֆրանսիան Արեւմտեան Եւրոպայի ամենամեծ եւ զարգացած երկրներից էր: Միջազգային իրադրութիւնը Լուի ԺԴ-ի թագաւորութեան առաջին կէսում անչափ բարենպաստ էր երկրի համար: Ուեստֆալեան եւ Ֆրանսիայի ու Իսպանիայի միջեւ 1659ին կնքուած Պիրենեան պայմանագրերը վկայում են Ֆրանսիայի դարաւոր թշնամիների՝ Եւրոպայում գերմանական եւ իսպանական ամենահզօր թագաւորական ընտանիքներից՝ Հաբսբուրգների ջախջախման մասին: Իսկ Անգլիայի թագաւոր Կարլ Բ.ը, երկրի խորհրդարանի հետ շարունակական առեւկատման մէջ էր եւ իր հպատակներին դիմագրաւելու համար դրսից աջակցութիւն էր փնտռում՝ ի դէմս Լուի ԺԴ-ի, որից, կարելի է ասել, ֆինանսապէս կախուած էր:

Ստեղծուել էր այնպիսի իրավիճակ, երբ Ֆրանսիան եւրոպայում չունէր մրցակից, որի հետ կարելի լինէր հաշուի նստել: Ֆրանսիական արքունիքը ամենափայլունն էր եւրոպայում. թագաւորից վախենում էին եւրոպական բոլոր տիրակալները, ֆրանսերէնը դառնում է դիւանագիտութեան պաշտօնական եւ միջազգային լեզու¹³:

Եւրոպայի քաղաքական շրջանակներում, մերթընդմերթ առաջ էին քաշում նորանոր ծրագրեր՝ համաեւրոպական խաչակրաց արշաւաք սկսելու օսմանների դէմ: Այս անգամ փորձ էր արում նման արշաւանք սկսել ֆրանսիական «ամենաքրիստոնեայ» թագաւորի գլխաւորութեամբ:

Բնականաբար ֆրանսիական կողմն ինքն էր տեղիք տալիս այդպիսի խօսակցութիւնների: Այս ենթախորքում շատ օրինաչափ է թում Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականութիւնը նոր նկրտումների ծիրում յայտնուած Արեւելեան Հարցի շուրջ: Ֆրանսիական արքունիքում քննարկման նիւթ դարձաւ Բեռլինի Գիտութիւնների Ակադեմիայի հիմնադիր եւ առաջին նախագահ, Ֆրանսիայի Գիտութիւնների Ակադեմիայի օտարերկրեայ անդամ Գ. Վ. Լայբնիցի (1646-1716) առաջարկած ծրագիրը՝ «Եգիպտական Ծրագիր»ը, որով առաջարկում էր արշաւանք սկսել դէպի Արեւելք՝ Օսմանեան Կայսրութիւն: Լայբնիցը նշում էր, որ եթէ Ֆրանսիան ցանկանում է քրիստոնեայ աշխարհում հասնել գերիշխանութեան, ապա անհրաժեշտ է գրաւել Եգիպտոսը: Սակայն, որոշ ժամանակ անց, ֆրանսիական խորաթափանց դիւանագիտութիւնը կոհակում է ծրագրի հեղինակի իրական մտադրութիւնները, այն է՝ Ֆրանսիային հեռու պահել եւրոպական բախումներից: Դա արդէն բաական էր, որ ֆրանսիական կողմը կասկածէր նրա անկեղծութեանը եւ ճիշտ գնահատէր ծրագրի իրականացման դժուարութիւնները եւ հրաժարուէր այդ գաղափարից¹⁴:

Բ) ԺՁ. դարի վերջերին Արեւմտեան Հայաստանում ծայր առած զանգուածային արտագաղթը, բռնութիւններն ու ճնշումները, հարստահարումների քաղաքականութիւնը, որ իրականացում էին հայ հպատակների հանդէպ, 1630ականներին մղեցին, որ «Արեւմտեան Հայաստանի ժողովրդական մասսաների մեջ զարթնէր ազաւորագրութեան պահանջը եւ առաջ գային ազաւորական ձգտումներ»¹⁵:

Ֆրանսիացի դիւանագէտներն ու միսիոներները ազդեցութեան յենակետեր էին որոնում ոչ միայն արեւմտահայութեան, այլեւ արեւելահայութեան միջավայրում (Յակոբ Զուղայեցի, Յովհաննէս Թութունջի, Եղիազար Այնթապցի, Խաչատուր Գաղատացի, Հաջի Մուրատ եւն.): 1660-70ականներին ինչպէս Արեւմտեան, այնպէս էլ Արեւելեան Հայաստանում Լուի ԺԴ-ի անուան հետ էին կապում լաւագոյն ակնկալիքները: ԺՁ. դարի երկրորդ կէսի սկզբներում այսպիսին էր քաղաքական իրադրութիւնը եւրոպայում:

«Խաչակրութիւն թուրքերի դէմ:

Այս էր լսում ամէն կողմից: Այս էր վերադառնալիս այն դրօշի, որ պարզել էր Հռոմի պապը «յանտուն վրանգուած քրիստոնէութեան պաշտպանութեան»։ Եւ այդ դրօշի առաջապահ կրողն էր Լուի ԺԴ. «Արեւ-Արքան»...»¹⁶:

ԺԷ. դարի 60ականներից արեւմտահայութեան մեջ թուրքական տիրապետութեան դէմ սկսուել էր ազատագրական շարժում, որն օրգանապէս կապուած էր յոյն, ասորի եւ վրաց ժողովուրդների ձգտումների հետ եւ տեւել էր մինչեւ 80ականները¹⁷:

Գ) Ի տարբերութիւն Ֆրանսիայի՝ ԺԷ. դարի կէսերին՝ միջազգային առեւտրի ովկիանոսային ուղիների յայտնագործումից յետոյ, Մերձատու Արեւելքի երկրները, այդ թւում նաեւ Օսմանեան Կայսրութիւնը, վայրէջք էին ապրում¹⁸: Յստակ նկատուում էր կայսրութեան փլուզումը, որը սկսուել էր դեռեւս նախորդ դարում: Այս պետութիւնը շարունակում էր իր տիրապետութեան տակ պահել հսկայական տարածքներ Ասիայում, Եւրոպայում եւ Աֆրիկայում, նրա իշխանութեան ներքոյ կային բազմաթիւ ժողովուրդներ եւ ցեղեր, նրան էին պատկանում առեւտրային կարետուր ճանապարհներ եւ ռազմավարական դիրքեր: Թուրք սուլթանը՝ «Մեծ սենիորը» կամ «Մեծ թուրքը», ինչպէս նրան անուանում էին եւրոպական փաստաթղթերում, դեռեւս համարուում էր ամենահզօր տիրակալներից մէկը: Ահեղ էր թւում նաեւ կայսրութեան ռազմական ուժը: Բայց իրականում նախկինում հզօր սուլթանական կայսրութեան հիմքերն արդէն խարխուլուել էին¹⁹:

Դ) Մինչեւ ԺԷ. դարի երկրորդ կէսերը Սեֆեան Պետութիւնում նկատուող յարաբերական տնտեսական վերելքը անկում էր ապրում: Աֆղանական եւ թուրքական ներխուժումները ամայացրին երկրի մի շարք տարածքներ: Սեֆեան Պետութիւնը, որն իր ծաղկման գագաթնակէտին էր հասել շահ Աբաս Ա.ի (1589-1629) օրօք, դեռ բաւական ուժեղ էր նաեւ նրա յաջորդների՝ Սէֆի (1629-49) եւ Աբաս Բ.ի (1649-66) ժամանակաշրջանում: Սեֆեանները վարում էին աշխուժ քաղաքականութիւն, բայց արդէն նկատուում էին տէրութեան անկման նախանշաններ²⁰:

Ե) Հայաստանը Կասրէ-Շիրինի 1639ի պայմանագրի կնքումից յետոյ, որը մասնակի փոփոխութիւններով վերահաստատուում էր 1555ին Ամասիայի Պայմանագրով նշուած սահմանները, կրկին բաժանուած էր Օսմանեան Կայսրութեան եւ Սեֆեանների Պետութեան միջեւ:

2. Տարածաշրջանի առաջին ֆրանսերէն աշխարհագրական քարտէզների հրատարակման շարժառիթներից կարող էր լինել այն, որ դրանց հեղինակ Նիկոլան - Ենթադրում ենք - ծանօթ էր տուեալ ժամանակաշրջանում շատ յայտնի վաճառական եւ ճանապարհորդական գրքի հեղինակ Ժան Բատիստ Տաւերնիէին (1605-89) եւ նրա «Վեց ճանապարհորդութիւն ...» խորագրով աշխատութեանը²¹: Չի բացառուում նաեւ, որ վերջինիս ճանապարհորդական պատմութիւններից ոգեշնչուած ու հետաքրքրուած՝ նա որոշել էր կազմել տարածաշրջանի քարտէզը:

Այս վարկածի օգտին են վկայում.-

Քարտեզ 1

Քարտեզ 2

* Ա) Բնական է, որ յայտնի քարտեզագրին եւ աշխարհագետին կը հետաքրքրէր Ֆրանսիայից՝ Հայաստանով մինչեւ Հնդկաստան կատարուած ճանապարհորդութեանը նուիրուած Տաւերնիէի աշխատութիւնը, որն արժանացել էր Լուի ԺԴ-ի հաւանութեանը, եւ որին նա, շատ հաւանական է, քաջաճանօթ էր: Սկզբնական շրջանում տարածաշրջանի հետ ելրոպացի-

ների ծանոթութիւնը լինում էր համապատասխան երկրներ այցելած ճանապարհորդների օգնութեամբ, որոնք հիմնականում կրօնական միսիոներներ, դիւանագիտական ներկայացուցիչներ եւ վաճառականներ էին, որոնց մի մասը նաեւ յոտեսներ էին²²:

Բ) Մեր հետազոտութիւնների արդիւնքում պարզուեց, որ Տաւերնիէն Նիկոլայի առաջին կարեւոր՝ «Ֆրանսիայի Փոստերը»²³ քարտէզի հրատարակիչ, գրավաճառ եւ աշխարհագրութեան մասնագէտ Մելշիոր Տաւերնիէի եղբորորդին էր²⁴, եւ այդ իսկ պատճառով նրանց անձնական ծանօթութիւնը նոյնպէս շատ հաւանական է:

3. ԺԷ. դարի երկվորորդ կեսին տարածաշրջանի առաջին ֆրանսիական թարսեզի կամ թարսեզների ստեղծումը հնարատու է պայմանատուրում լինել նաեւ Ֆրանսիայում աշխարհագրական գիտութեան զարգացման վերելքով եւ թարսեզների հրատարակութեան համար արհեստագիտական միջոցների բարեկամմամբ, որոնց շնորհիւ համեմատաբար անելի դիրքին էր դարձել դրանց տպագրութիւնը:

Ամփոփելով, հակումած ենք այն կարծիքին, որ ԺԷ. դարի երկրորդ կեսին ֆրանսիացիների կազմած՝ տարածաշրջանի առաջին աշխարհագրական ֆրանսերեն քարտեզի ի յայտ գալը պայմանաւորում էր գլխաւորապէս տարածաշրջանի նկատմամբ Ֆրանսիայի քաղաքական եւ տնտեսական հետաքրքրութեամբ:

Ֆրանսիայի ծախսապաշտական քաղաքականութեան համար առկայ էին բոլոր նախադրեաները. մի կողմում, Եվրոպայում մրցակից չունեցող ֆրանսիական հզոր պետութիւնն էր, իսկ միւս կողմում՝ անկում ապրող երբեմնի զօրեղ Օսմանեան ու Սեֆեան պետութիւնները, որոնց միջեւ բաժանուած էր Հայաստանը: Աւելին, ինչպէս Արեւմտեան, այնպէս էլ Արեւելեան Հայաստանում ժողովրդական զանգուածների մէջ արթնացել էր ազատագրութեան պահանջ ընդդէմ բռնութիւնների ու ճնշումների: Օտար

տիրապետութեան
տակ գտնուող ժողո-
վուրդների մօտ իյայտ
էին եկել ազատագ-
րական ծգտումները,
որոնք իրենց ակնկա-
լութիւնները կապում
էին Լուի ԺԴ-ի
անուան հետ:

Քարտեզ 3

Վերոյիշեալի ենթախորքում ամբողջովին տեղատուում է տարածաշրջանի առաջին ֆրանսերէն քարտէզը հեղինակած Նիկոլայի գործունէութիւնը, որը ինչպէս Նշեցինք, փաստօրէն, պետական եւ քաղաքական գործիչ էր եւ վայելում էր թագաւորի վստահութիւնն ու յարգանքը, եւ որի գործունէութիւնը միտումած էր պետական շահերի պաշտանութեանը եւ ծրագրերի իրականացմանը:

Անշուշտ, քարտէզի լոյս աշխարհ գալուն ինչ-որ չափով նպաստել էին նաեւ այն ժամանակ Ֆրանսիայում աշխարհագրութեան եւ քարտէզագրութեան զարգացման բարձր մակարդակը, ինչպէս նաեւ գիտական եւ ճանաչողական նպատակներով քարտէզներ հրատարակելու միտումը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Սանսոն Նիկոլան/Նիկոլա Սանսոն դ'Աբեվի/Սանսոն դ'Աբեվի (Փարիզ, 1600–67): 18 տարեկանում կազմում է Ֆրանսիայի քարտէզը, որը գրաւում է կարդինալ Ռիշելիոյի ուշադրութիւնը: Նրա առաջարկով Նիկոլան աշխարհագրութիւն է դասաւանդել Լուի ԺԳ.ին (1610–43), անելի ուշ՝ Լուի ԺԴ.ին (1643–1715): Չքաղեցրել է պալատական քարտէզագրի պաշտօնը, եղել Ֆրանսիայի Պետական հոգիւրդի անդամ: Իր առաջին կարեւոր քարտէզը՝ «Les Postes de France», հրատարակել է 1632ին: Հրատարակիչը Մելշիոր Տանբրինէն է ([https://fr.wikipedia.org/wiki/Nicolas_Sanson_\(cartographe\)](https://fr.wikipedia.org/wiki/Nicolas_Sanson_(cartographe))) (հասանելի էր 21.01.2019):
- ² Ուեստֆալեան Հաշտութեան (1648ին) երկու պայմանագրերով (միւնստէրեան եւ օսնաբրիկեան), երոսպայում վերջ դրուեց 1618–48՝ Երեսնամեայ պատերազմին:
- ³ Տե՛ս՝ Н. А. Баранов, “Лекции по курсу «Геополитика»” (Ն. Բարանով, Աշխարհագրաքաղաքագիտութեան դասախօսութիւններ) (<http://nicbar.ru/politology/study/kurs-geopolitika>) (հասանելի էր 21.01.2019):
- ⁴ Թուրքումանի, թուրքումանի կամ թուրքմանի եզրի ծագման վերաբերեալ կան մի շարք մեկնաբանութիւններ: Առաջին անգամ այն հաւանաբար յիշատակուել է Ը.-Թ. դարերի չինական սկզբնաղբիւրներում: Թուրքմէն եզրի տարածումը պայմանաւորուած էր իսլամ ընդունած օղուզների բնակութեան տարածքի ընդարձակումով (С. Агаджанов, *Очерки Истории Огузов и Туркмен Средней Азии IX-XIII вв.* [Ս. Աղաջանով, Ակնարկներ Կենտրոնաֆկկան Ասիայի օղուզների եւ թուրքմէնների պատմութեան, Թ.-ԺԳ դդ.], Աշխաբադ, 1969. նաեւ՝ В. В. Бартольд, *Сочинения, Очерк Истории Туркменского Народа*, [Վ. Բարդոլտ, Երկեր, Ակնարկ թուրքմէն ժողովրդի պատմութեան] Հտր. II, Մաս I, Մոսկուա, 1963, էջ 558): Թուրքուման եզրի տարածումը մեծ չափերի հասաւ սելջուկեան նուաճումների շրջանում: Օղուզ մուսուլմանները, համախմբուելով սելջուկ ցեղի շուրջ, դարձան սելջուկեան ցեղային միութեան, յետագայում՝ նաեւ պետութեան միջուկը: Սելջուկեան դարաշրջանից սկսած՝ սուլթանները իշխանութեան ամրապնդման նպատակով ստեղծեցին ռազմական բնակավայրեր Մերձատուր եւ Միջին Արեւելքի տարբեր մասերում՝ Սիրիայում, Իրաքում եւ Արեւմտեան Հայաստանում: 1071ի Մանազկերտի ճակատամարտից յետոյ օղուզները զանգուածաբար բնակութիւն հաստատեցին Անատոլիայում (յոյները պատմականօրէն այդպէս են անուանել Փոքր Ասիան), Արեւմտեան Հայաստանում, Ատրպատականում (Ներ-

- կայիս Իրանի հիախ-արեմուտըն տեղակայում պատմական երկրամաս եւ հին պետութիւն) ու Առանում (երկրամաս Մեծ Հայքի արեւելքում): Միջնադարում մօտաւորապէս Թ.-ԺԴ. դարերում, Արեւմտեան Հայաստանը եւրոպական սկզբնաղբիւրներում յայտնի էր *Թուրքմանիա*, իսկ օսմանականում՝ *Թուրքման* էլի ծներով (P. Golden, "The Turkic Peoples and Caucasia", *Transcaucasia, Nationalism and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia*, ed. by Ronald G. Suny, Michigan, 1996, էջ 45-67. նաեւ՝ <https://ru.wikipedia.org/wiki/Туркоманы> (հասանելի էր 21.01.2019):
- ⁵ Եւրոպական աղբիւրներում Վրաստանի արտանուանումը:
- ⁶ Պոլովցիները (ինքնանուանումը՝ կիպչակներ, ղիչաղներ) թիւրքալեզու քոչուոր ժողովուրդ էին, եւրոպական եւ քիւզանդական սկզբնաղբիւրներում յայտնի էին *կոմանի* (լատ. comani), իսկ անելի ուշ՝ թաթարներ ծնով, թիւրքալեզու քոչուոր ցեղեր էին (A. H. Гаркавец, *Кыпчакские Языки* [Ա. Գարկավէց, ղիչաղ լեզուներ], Ամսա Աթա, 1987, էջ 18. նաեւ՝ *Большой Энциклопедический Словарь* [մեծ հանրագիտարանային բառարան] (<https://www.vedu.ru/bigencdic/49209/>. նաեւ՝ https://ru.wikipedia.org/wiki/Половцы#cite_note-4 (հասանելի էր 21.01.2019)):
- ⁷ Sanson Nicolas d'Abbeville, *Turcomanie, Georgie, Commanie*, 1653:
- ⁸ « Qui répondent à la Grande Arménie, à la Colchide, Iberie et Albanie des Anciens »:
- ⁹ Nicolas, *Turcomanie, Georgie, Commanie (qui répondent à la Grande Arménie, à la Colchide, Iberie et Albanie des Anciens)*, 1653:
- ¹⁰ Sanson Nicolas d'Abbeville, *Armenia Maior, Colchis, Iberia, Albania*, 1655:
- ¹¹ Амир Эйваз, "Страх Перед «Великим Тураном» Заставляет Армян Искать Старинные Карты" (Ամիր Էվազ, Մեծ Թուրանից վախը ստիպում է հայերին խեղաթիւրել հնագոյն քարտէզները), <http://pan.turkist.org/2012/04/blog-post.html> (հասանելի էր 18.03.2018 (այժմ նա գրանցում է մէկ այլ հասցէով, փոխել է նաեւ կայքի կառուցումը, 21.01.2019):
- ¹² Reiner et Josua Ottens, *L'Asie Ire Partie, vol. XVIII*, 1740:
- ¹³ *Всемирная История. История Дипломатии, Дипломатия в Новое Время (XVI-XVIII века), Дипломатия в XVII Веке, Время Французской Гегемонии в Европе в XVII веке, Дипломатия Людовика XIV (Համաշխարհային պատմութիւն. դիւանագիտութեան պատմութիւն, դիւանագիտութիւնը նոր շրջանում (ԺՀ.-ԺՀ.դ.), դիւանագիտութիւնը ԺՀ. դարում, Եւրոպայում Ֆրանսիայի առաջադարձութեան շրջանը, Լուսովիկոս ԺԴ-ի դիւանագիտութիւնը)*, Գ. մաս, Գ. գլուխ (<http://www.diphis.ru/diplomatiya-c48.html> (հասանելի էր 21.01.2019):
- ¹⁴ М. М. Филиппов, Готфрид Лейбниц. Его Жизнь, Общественная, Научная и философская Деятельность (Մ.Մ. Ֆիլիպովա, Գոթֆրիդ Լայպնից. Կենսըը հասարակական, գիտական եւ փիլիսոփայական գործունէութիւնը), Սանկտ Պետերբուրգ, 1893:
- ¹⁵ Յակոբ Անասեան, *XVII Դարի Ազաւագրական Ճարժումներն Արեւմտեան Հայաստանում*, Երեւան, հայկ. ՍՍՌ ԳԱ, 1961, էջ 39:
- ¹⁶ Նոյն, էջ 92-3:
- ¹⁷ Նոյն, էջ 4:
- ¹⁸ Աշոտ Յովհաննիսեան, «Գրախօսութիւն» Պատմաբանասիրական Հանդէս, 1963:1, էջ 235-48:

- ¹⁹ *Всемирная История. Энциклопедия. Страны Азии во Второй Половине XVII И в XVIII веках. Австралия И Океания. Колониальная Политика Европейских Держав, Начало Распада Османской Империи. Балканские И Арабские Народы во Второй Половине XVII И в XVIII в.* (Համաշխարհային պատմություն հանրագիտարան, Ասիայի երկրները ժ. դ. Բ. կեսին եւ ժ. դարում, Աստրիա եւ Ովկիանիա, եվրոպական գերությունների գաղութատիրական քաղաքականությունը, Օսմանեան Կայսրութեան փլուզման սկիզբը, բալկանեան եւ արաբական ժողովուրդները ժ. դ. Բ. կեսին եւ ժ. դ.), Մաս Բ., Գլուխ Թ., Հտր. 5, (<http://historic.ru/books/item/f00/s00/z00000034/index.shtml> (հասանելի էր 21.01.2019):
- ²⁰ Նոյն, *Иран Во Второй Половине XVII и в XVIII в., Часть II, Глава IX, Том 5* (Իրանը ժ. դարի Բ. կեսին եւ ժ. դարում):
- ²¹ J.B. Tavernier, *Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier, ... : Qu'il a Fait en Turquie, en Perse, et aux Indes...*, Փարիզ, 1676:
- ²² Այդ առումով հետաքրքրական է Բերտրանդո դը լա Բրոքերի աշխատությունը (Bertrand de la Broquière, *Le voyage d'Orient. Espion en Turquie*, Anacharsis, 2010): Տարածաշրջան՝ Հայաստան, կատարած ճանապարհորդությունների վերաբերել ֆրանսերեն հրատարակուած աշխատություններից կարելի է յիշատակել նաեւ Ս. Երասիմոսի (S. Yerasimos, *Les Voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIV-XVIe siècle)*, Bibliographie, itinéraires et inventaire des lieux habités, Ankara, 1991) եւ Դ. Վինսոնի (D. Vinson, *Histoire et Voyage, & Histoires de Voyages, Le Français, l'Orient, & l'Arménien au XIXe Siècle*, Վալանս, 2004) աշխատությունները:
- Բնականաբար, օտարերկրեայ այդ ճանապարհորդները իրենց այցելած երկրների ժողովուրդների կեանքը պետք է դիտարկել իրենց պետութեան քաղաքատնտեսական շահերից՝ նախադրեալներ ստեղծելով յետագայ զարգացումների համար: Բացի քաղաքատնտեսական տեղեկություններից, ուղեգիրները հաղորդում են կենցաղային ու ազգագրական տուեալներ, ինչպէս եւ պատմական արժէք ունեցող հետաքրքիր տեղեկություններ: Նրանք կազմում էին նաեւ տարածաշրջանի եւ ճանապարհների քարտեզները ու խոշոր քաղաքների յատակագծերը:
- ²³ Sanson Nicolas, *Les Postes de France, chez Melchior Tavernier*, 1632:
- ²⁴ Melchior Tavernier (1594–1665) (http://fr.wikipedia.org/wiki/Melchior_Tavernier (հասանելի էր 21.01.2019):

THE FIRST FRENCH MAP OF THE CAUCASUS AND RELATED GEOPOLITICAL CONSIDERATIONS (Summary)

YARDAN MKHITARYAN
vardan_gm@yahoo.com

* Basing his conclusion on extensive archival research in the national libraries of Armenia, France, Germany and Russia, the author finds that the first French map of the Caucasus, titled "Turcomanie, Georgie, Commanie", was printed in 1653. The paper examines the author of this map, the French cartographer, geographer and statesman Sanson Nicholas (1600–67), and proposes a number of the reasons why cartographic attention was paid to the Caucasus in the 17th century.